De utopie voorbij? ? Dromen van de dood van de droom

Remko van Broekhoven

Naar aanleiding van John Gray, ***Zwarte Mis ? Apocalyptische religie en de moderne utopieën***, Uitg. Ambo, Amsterdam 2007, 320 blz.

Oudtestamentische donderprofeet
De Britse politiek filosoof John Gray heeft zich de nodige faam verworven als provocateur met oudtestamentische allure. Eerder attaqueerde hij neoliberalisme in False Dawn (1998) en humanisme in Straw Dogs (2002). Nu dan is het de beurt aan utopisme in zijn ***Black Mass. Apocalyptic Religion and the Death of Utopia***. Deze oorspronkelijke titel geeft nauwkeuriger dan de Nederlandse versie aan hoe het de utopie volgens Gray is vergaan; of wellicht hoe het haar ***hoort*** te vergaan als het aan deze 'handelsreiziger in illusieloosheid' ligt (Maartje Somers, NRC, 30-11 '07).
Waarschijnlijk voelt John Gray zich een stuk beter op zijn gemak bij een dergelijke kwalificatie dan bij een aanduiding als donderprofeet. Het is immers juist religie van het onheilspellende soort die hij in één adem met moderne utopieën aanwijst als bron van nogal wat kwaad: oorlog, onderdrukking en ? ook niet onbelangrijk voor een man die de voorkeur geeft aan rationeel denken ? ***onzin***. Grays boek is in Nederland met nogal wat ontzag ontvangen. Niet op de laatste plaats door linkse denkers, die ongetwijfeld aangenaam getroffen zijn door de wijze waarop deze ooit rechts begonnen 'realist' afrekent met neoliberalisme en neoconservatisme, Bush, Blair en hun oorlog in Irak.

Comeback voor het einde der tijden?
Een deel van de aantrekkingskracht van Gray ligt mogelijk ook in zijn aanval op religie. Meer in het bijzonder: op de apocalyptische vormen van geloof, die vooral terug te vinden zouden zijn in christendom en islam. De 'onthulling' dat het einde der tijden nabij is en dat deze de ruimte biedt voor een nieuwe en betere wereld kan zowel onheilspellend worden genoemd (voor de ongelovigen), als veelbelovend (voor wie gelooft). Het apocalyptische geloof in een verlossing ? die voor anderen

neer kan komen op vernietiging ? is op te vatten als een oervorm van utopisch denken: de droom van een volmaakte samenleving, waarbij de hoop aanvankelijk nog niet op menselijk handelen wordt gevestigd, maar op een goddelijke ingreep. De bescheiden bijdrage van de religieuze utopisten bestaat uit vroomheid, niet uit revolutionaire actie. Hoe dan ook lijkt het apocalyptisch denken ? evenals latere seculiere utopieën ? geboren uit onvermogen om het kwaad te aanvaarden dat het leven en de mensen zelf eigen is. Het is precies een dergelijk onvermogen dat Gray bekritiseert.
Daar mag hij een punt hebben, dubieus en vrij selectief beargumenteerd vind ik zijn veronderstelling dat apocalyptische religie weer aan de orde van de dag is sinds het verscheiden van seculiere utopieën. Zo citeert Gray een Amerikaanse luitenant-kolonel, vlak voordat deze in november 2004 het Iraakse Fallujah intrekt: “De vijand heeft een gezicht. Hij heet Satan.” Of hij haalt Tony Blair aan, voor Gray een enemy you love to hate die hij aanduidt als ‘een Amerikaanse neoconservatief in Downing Street’: “Ik weet alleen maar wat ik geloof.” Het mag duidelijk zijn dat religie aan het begin van de 21e eeuw springlevend is, in de gedaante van religieus rechts in de Verenigde Staten, van moslimfundamentalisten in het Midden-Oosten, en van een groep die de voorgaande getalsmatig ruimschoots overtreft: redelijke, gematigde gelovigen overal ter wereld. Dat juist ouderwets apocalyptische religie helemaal terug van weggeweest zou zijn, is niet een van Grays sterkste stellingen.

Onmenselijke methoden, onmogelijke doelen

Dat utopische ideologieën nogal wat schade hebben aangericht, maakt hij daarentegen maar al te duidelijk. Geen wonder, want zoals Gray het in één monumentale zin stelt: “Het gebruik van onmenselijke methoden om onmogelijke doelen te verwezenlijken vormt de essentie van het revolutionair utopisme.” Dat verbindt ogenschijnlijke tegengestelden met elkaar: communisme en nazisme, Verlichtingsfundamentalisme, hedendaagse Kalifaatfantasieën en Amerika’s oorlog in Irak. Binnen al deze ‘moderne utopieën’ rechtvaardigen goede doelen een heel arsenaal aan middelen en methoden die een stuk minder fraai zijn, zoals oorlog en marteling; de beperking van burgerlijke vrijheden die sinds 9-11 in de VS heeft plaatsgevonden; of de krankzinnige economische maatregelen zoals die in Mao’s China gebruikelijk waren.
Met een dergelijk ‘container’-begrip van zoveel verschillende utopismen ligt ook een gevaar op de loer. Het komt neer op een veel te grove generalisatie waarbij wezenlijke verschillen teloorgaan, evenals de analytische scherpte die een zelfverklaard scepticus als Gray eigen zou mogen blijven. Zo betitelt hij het gebruik van macht en terreur om de mensheid te ‘vervolmaken’ als typisch westers; en

noemt hij racisme en ? indirect ? Nazisme een product van de Verlichting. Dat leidt dan wel tot de vraag of Mao, Pol Pot en Bin Laden dus ook als westers dienen te worden beschouwd. En zo ja, wat dat dan nog betekent. Misschien ligt het wel meer voor de hand om aan te nemen dat politieke misdaden, racisme én utopisme in alle tijden en te midden van alle volkeren hebben bestaan. Zo fantaseerde Plato al over zijn ideale totalitaire staat, discussieerden Spaanse theologen aan het begin van de zestiende eeuw over de vraag of indianen nu wel of niet een ziel hadden, en vermoordden ook de mannen van Dzjengis Khan ruim 800 jaar geleden massaal burgers voor een politiek doel: de eenheid van Mongolië.

Machiavellisme dat Machiavelli recht doet

Dat Gray nog eens duidelijk maakt dat niet-westerse en onchristelijke ‘barbaren’ geen patent hebben op terreur of domheid is op zich verdienstelijk, en hoe dan ook prettig provocerend. Datzelfde geldt voor de wijze waarop hij een fenomeen analyseert dat voor hem de meest recente verschijningsvorm van utopisme blijkt te zijn. Dit is het neoconservatisme, waartoe hij zoals eerder gezegd ook Tony Blair rekent. Je zou kunnen tegenwerpen dat het neoconservatieve avontuur in Afghanistan en Irak qua slachtoffertal in het niet valt bij grootse utopische misdrijven als die van Lenin, Stalin en Mao; en dat wellicht de effecten van deze oorlogen ongewenst waren ? dat zijn ze wel vaker zodra de wapenen eenmaal spreken ? maar dat Bush’ en Blairs intenties alleszins menslievend kunnen zijn geweest. Hoe dan ook zijn ze voorbereid en goedgekeurd in democratieën, en niet in totalitaire staten.

Dat doet weer niets af aan hun rampzalige karakter, in het bijzonder voor de mannen en vrouwen die er met lijf of leven voor hebben moeten betalen. Wat Gray daarbij aannemelijk maakt, is juist de denkwijze van de mannen (en soms vrouwen, denk aan Condoleezza Rice) aan de top. Hij schetst hoe in de aanloop naar de invasie van Irak er een zodanig geloof in de juistheid ? ja zelfs: heiligheid ? van deze missie bestond onder de beleidsmakers, dat de realiteiten rond ‘massavernietigingswapens’ en de niet-bestaande band tussen Irak en Al Qaida in alle oprechtheid genegeerd werden. Of, in Grays woorden: “Als er bedrog nodig is om het plan van de voorzienigheid te verwezenlijken, dan kan dat geen echt bedrog zijn.” Eindelijk machiavellisme dat de moralist Machiavelli recht doet, vervuld als deze was van een ‘hoogste doel’. Gewone stervelingen noemen het leugens of misleiding: heersers met een groots ideaal weten dat in het licht van zo’n utopisch vergezicht kleine ‘onwaarheden’ al snel verbleken...

De voortdurende neiging om te utopiseren

Hoe verder? Helaas ontkomt Gray niet aan een nogal pedante daad die hij

bekritiseert bij andere denkers, zoals Francis Fukuyama: het verkondigen van een groots en meeslepend einde, waarbij de wens de vader lijkt te zijn van de gedachte. “Het tijdperk van de utopieën eindigde in Fallujah, een stad die volledig werd verwoest door rivaliserende fundamentalisten.” Maar zoals eerder de historie haar slothoofdstuk niet vond in Jena anno 1806 ? wat Hegel of Kojève ook mocht hebben gedacht ? noch in de ‘universele homogene staat’ van Fukuyama uit 1989; zo lijkt het ook bepaald onwaarschijnlijk dat de mens zijn terugkerende neiging om te ‘utopiseren’ vaarwel zal zeggen. Wat Gray in elk geval veronachtzaamt is de oorzaak dat mensen in de loop van de geschiedenis steeds weer hun toevlucht hebben genomen tot utopieën, een neiging die niet alleen uit een hardnekkig tekort bij henzelf voortkomt.

Aan het eind van de voorbije eeuw, zo vol utopisch geïnspireerde vernietiging, vroegen sommige denkers ? in Nederland bijvoorbeeld Frits Bolkestein ? zich af waarom hele generaties zich hadden laten verleiden door communisme of fascisme. Mogelijk was het een retorische vraag, die juist het zicht moest onttrekken aan het volgende antwoord: dat er nóg een bestaansreden voor utopieën is, naast de persoonlijkheid van de mensen die erin geloven: het onbevredigende of zelfs onverdraaglijke karakter van de bestaande maatschappij, de maatschappij die deze utopieën beloofden achter zich te laten, hoe onmenselijk zij zelf ook uiteindelijk vaak uitpakten. Zolang samenlevingen hooggestemde idealen combineren met oorlog, onderdrukking en extreme ongelijkheid, zullen utopieën gedijen waarin deze idealen wél worden gerealiseerd en ‘onrecht’ wordt geëlimineerd. Nuttiger wellicht dan de utopie als zodanig af te wijzen, zou het zijn om dromen te dromen die misschien geen hemel op aarde brengen maar wel degelijk samenhangende alternatieven belichamen voor de realiteit zoals ze ons gegeven is. En dat die betere samenleving nooit in haar geheel zal worden gerealiseerd en ook al geen definitieve oplossingen biedt, nemen we dan maar voor lief.